

Arap Dili Belâgat Bilimine Kuramsal Bir Yaklaşım

A Theoretical Approach to Arabic Rhetoric

Zafer KIZIKLI^a

^aArap Dili ve Belâgati AD,
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Ankara

Geliş Tarihi/Received: 10.01.2014
Kabul Tarihi/Accepted: 21.01.2014

Yazışma Adresi/Correspondence:
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Arap Dili ve Belâgati AD, Ankara,
TÜRKİYE/TURKEY
zaferkizikli@yahoo.com

ÖZET Bu makale, Arapçada belâgat kavramının edebî anlamda oluşumunu ve Kur’ân eksenli belâgat kavramlarını ele almaktadır. Aynı zamanda Kur’ân’ın, belâgat bilimi normlarına göre nasıl yorumlandığını da açıklamaya çalışmaktadır. Makalenin amacı, edebî bağlamda Kur’ân’ın daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Arapça; belâgat; dil; dilbilim; edebiyat; Kur’ân

ABSTRACT This article deals with Arabic rhetoric. It clarifies its historical process and explains opinions of its scholars. Besides, the study compares classical Arabic linguistic theory and modern Western linguistic theory with each other. The aim of this paper is to provide an overview and an analysis of the classical Arabic discourse.

Key Words: Arabic; rhetoric; language; linguistics; literature; the Qur’an

Journal of Islamic Research 2013;24(1):17-24

Köken itibariyle Arapça olan ve Türkçemizde de kullanılan “belâgat” sözcüğü, Yunancada ρητορικὴ (rhetorikè), Latince “retórica” İngilizcede “rhetoric”, Fransızca “rhétorique”, Almancada “rhetorik” sözcüklerine anlam bakımından oldukça yakındır. Bazen bu kavram, İngilizcede “eloquence” (fesâhat) sözcüğüyle de ifade edilir. Aslında, rhetoric bilim olarak; eloquence de meleke olarak belâgati tanımlamaktadır.¹ Batı dillerinden Türkçe’ye geçen “retorik” sözcüğü ise, dilimizde belâgat sözcüğüyle eş anlamlıdır. Belâgat kavramı, dili ustalıklı bir biçimde kullanma ve muhâtabı sözsel yönden etki altına alabilme sanatını belirtir.

Belâgat; bir bilim dalıdır ve Arap dilinde zirveye ulaşmıştır. Belâgat bilimi, sözün oluşum aşamasında sözcüklerin seçimi, kullanımı, bağlama ve duruma uygunluğu gibi konuları inceler. Bunun yanı sıra, teşbih, mecâz, istiâre, cinas, tevriye v.b. pek çok söz sanatı da yine bu bilimin ele aldığı ve derinliğine araştırdığı konular arasındadır. Bu noktadan hareketle, Kur’ân’a dil ve üslûp bakımından yaklaştığımızda, Kur’ân’ın insanoğlunu hayrete dü-

şürecek kadar çok mükemmel bir söylem tarzına sahip olduğunu görürüz. Kur'ânî söylemi, dil ve edebiyat zemininde araştıran ve yorumlayan bilim dalı ise, Arap dili belâgat bilimidir. Bu bilim dalı, hicrî III. asırdan itibaren VI. asra kadar büyük bir popülerite elde etmiş, sayısız eserlere konu olmuş ve İslâmî bilimler arasında saygın bir konum kazanmıştır. Dolayısıyla, bu sürecin incelenmesi, geçmişteki bilimsel değerlerin günümüz insanına sunulması bakımından önem taşımaktadır.

1. ARAP DİLİNDE BELÂĞAT KURAMININ TARİHSEL SÜRECİ

Hicrî III. asrın başlarında, Arapçada “anlamsal söz dizimi” el işlevleri ara kavramı ortaya çıkmıştır. Fakat bu dönemde daha henüz anlamsal söz dizimi olgusu, kuramsal açıdan yerine oturmuş değildi. Çünkü bu olgu, nazm kavramıyla eş değer görülmeğe ydi ve söz dizimsel kalıplarla, onların anlamsal değerleri ve iletişimsel işlevleri arasındaki ilişkiler üzerine odaklanmıştı. Dilsel anlamda nazm kavramına yapılan bu tür göndermeler, hicrî V. asırda nazm kuramının ortaya konulmasına doğru giden yolun ilk aşamaları olarak değerlendirilebilir. Zira anlamsal söz dizimi ve pratik ilkelerin tanınmasıyla bu kuramsal alan biçimlenmiştir. Başka bir ifadeyle, belâgate konu olan cümle öğelerinin yan yana dizilişi, bağlam merkezli ve kuramdan çok uygulamaya dönük bir etkidir. Belâgat bilimciler, **حُسْنُ الْكَلَامِ / نَظْمٌ فَصِيحٌ / نَظْمٌ بَلِيغٌ / حُسْنُ النَّظْمِ** “nazm güzelliği / belâgatli nazm / fasîh nazm / söz güzelliği”, “fesâhat”, “lafzın, anlamın önüne geçmesi” gibi konulara ilgi duymayı sürdürmüşlerdir. Her ne kadar çoğunlukla belâgat çalışmaları sözcük düzeyiyle sınırlı kalsa da, yine de “söylem”, belâgat çözümlemelerinin merkezini oluşturmuştur. Arap belâgatinde söylem olgusunu, dört ana kategoriye ayırabiliriz:

- 1) Telaffuz ve anlam yönünden düzgün yapılandırılmış söylem,
- 2) Telaffuz yönünden düzgün, fakat anlam bakımından bozuk yapılı söylem,
- 3) Anlam yönünden düzgün, fakat telaffuz itibarıyla bozuk yapılı söylem,

4) Hem telaffuz, hem de anlam yönüyle bozuk olan söylem.²

Şunu belirtmek gerekir ki, hicrî III. yüzyılın ikinci yarısı, Arap belâgati çalışmalarının metin düzeyinde başlangıç dönemidir. Bu dönemde belâgate yönelik metin çözümlemelerinin ilk örnekleri İbn Kuteybe'nin (öl.276/889) *eş-Şi'ru ve's-su'arâ*'sında görülür. Çünkü İbn Kuteybe bu eserinde, şiirsel söylemi sorgular ve şiirin yapısının, ana temasının, şairin amacının, betimleme şeklinin, kullandığı sembollerin bir dökümünü sunar. Ayrıca yine bu dönemde Aristo'nun *“Rhetorikè [Téchne]”* adlı eserini Nastûrî bilgin İshâk b. Huneyn (öl.298/910)³ Arapçaya çevirerek belâgat bilimi alanında Yunanlıların birikimiyle Arapları yüzleştirmiştir. İşte bu nedenlerden ötürü, hicrî III. yüzyıl için “Arap belâgatının tarihsel bir dönüm noktasıdır” diyebiliriz. Bir başka kayda değer durum da, hicrî III. yüzyıla kadar Arap belâgatının üç disiplini de birbiriyle iç içe durumdaydı ve bu dönemde ‘ilmu’l-bedî’, ‘ilmu’l-beyân’ın bir alt bileşeni olmaktan kurtularak bağımsız bir disiplin hâlini aldı. Bununla birlikte, yine aynı dönemde ‘ilmu’l-bedî’nin tam anlamıyla bir ayrışma sağlayamadığını ve ‘ilmu’l-beyân’ın konuları olan mecâz ve kinâye'nin ‘ilmu’l-bedî’ disiplini içinde ele alındığını da görmekteyiz. Belâgat bilimi, üç farklı disipline, ancak hicrî VII. asırda kesin çizgilerle ayrışabilmiş ve böylece ‘ilmu’l-beyân, ‘ilmu’l-bedî’, ‘ilmu’l-me’ânî disiplinleri ortaya çıkmıştır. Örneğin, İbnu’l-Esîr (öl.637/1239), belâgati sadece ‘ilmu’l-beyân olarak tanımlar ve diğer iki disiplini ‘ilmu’l-beyân’ın dalları zanneder.⁴ Benzer bir şekilde, ez-Zemahşerî (öl.538/1144), er-Râzî (öl.606/ 1209) ve es-Sekkâkî (öl.626/1229) ‘ilmu’l-bedî’yi Arap belâgatının bağımsız bir disiplini şeklinde algılamazlar. Sadece İbnu’l-Mu’tezz (öl.296/909), Kudâme b. Ca’fer (öl.337/948) ve Ebû Hilâl el-‘Askerî (öl.395/1004), ‘ilmu’l-bedî’nin bağımsız bir disiplin olduğunun farkındadır.

Tarihsel süreçte, dilcilerin belâgat çalışmalarına etkileri oldukça sınırlı kalmıştır. Basra ve Kûfe

² Bkz. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed, Te'vîlu müşkilî'l-Kur'ân, (2. bsk), Dâru't-Turâs, Kahire 1393/1973, s. 12-23.

³ Hayatı hakkında bkz. Kâtipoğlu, Hasan – Çağrırcı, Mustafa, “İshak b. Huneyn”, DİA, İstanbul 2000, XII, 534.

⁴ Bkz. İbnu'l-Esîr, Diyâ'u'd-dîn, el-Meselu's-sâ'ir fi edebi'l-kâtibi ve's-şâ'ir, Nehdatu Mısır, Kahire 1983, I, 37-38.

ekolüne mensup gramer ve dil bilginleri Arap belâgat biliminin gelişimine çok az katkıda bulunabilmişlerdir. Buna karşılık, kelâm âlimlerinin bu bilime olan katkıları ise geniş çaplı olmuştur. Birbirlerine karşıt görüşlü olan Mu'tezile mezhebi⁵ ve Eş'arî mezhebi⁶ âlimleri belâgat faaliyetlerini fazlasıyla zenginleştirmişlerdir.

Kelâm âlimlerinin araştırmalarının odak noktası, Kur'ânî söylemin i'câzını, yani taklit edilemezliğini kanıtlamak olmuştur. Bu durum ise, üzerinde çokça tartışılan "sarfe" kavramının ortaya çıkması ve dinî bakış açılarının belâgat bilimi üzerinde yoğunluk kazanması gibi bir sonuç doğurmuştur. Eş'arîler, Kur'ânî söylemin i'câzını sarfe kavramına bağlamıyorlardı, fakat Kur'ân'ın dil ve belâgat özelliklerinin insan kabiliyetinin sınırlarını aştığını ve böylesi bir yüce üslûbu hiç bir insanın ortaya koyamayacağını iddia ediyorlardı. Eş'arî kelâm âlimleri, Kur'ânî söylemin dil ve kırâat özellikleri arasında, seci', doğallık, metin âhengi, konu düzeni, dil, anlam ve telaffuz uyumu gibi özellikleri sıralamaktadırlar. Buna karşın bazı Mu'tezile kelâmcıları, bir Arabın Kur'ân'dakine benzer bir üslûp üretmesinin mümkün olduğunu, fakat Allahu Teâlâ'nın böyle bir şey yapmaktan Arapları vaz geçirdiği görüşünü ileri sürmektedirler. Her ne kadar, Eş'arî ve Mu'tezile kelâmcıları sarfe kavramı hakkında farklı dinî görüşlere sahip olsalar da, ister gramerci, ister belâgatçı olsun, her iki mezhebin mensupları Kur'ân'ın i'câzına yönelik olumsuz görüşleri çürütmek için çok büyük bir gayret sarfetmişlerdir.

Bu dönemdeki belâgat faaliyetleri, cinasla birlikte âyet sonlarındaki âhengi ele alan ve 'ilmu'l-bedi' disiplininin sınırları içinde değerlendirebileceğimiz türden çalışmalardır. Nazm kuramının bir anda ortaya çıkmasını sağlayan başlıca etken ise, Mu'tezile kelâmcılarının Kur'ânî söylemdeki sözcük düzenini ve onun i'câz kavramıyla olan bağlantısını keşfetmeleridir. Dolayısıyla nazmın gündeme gelmesi, söz dizimi, anlam ve işlevsellik arasında bir bağ kuran "me'ânî teorisi"nin gelişmesi için uygun

bir zemin hazırlamıştır. Belâgat çalışmalarının ışığı altında da i'câz kavramı; cedel, üslûp, diksiyon, me'ânî, bedi', dilsel uyum ve sözcüklerdeki anlam ve telaffuz özellikleri açısından dikkate alınan bir terim hâlini almıştır. Burada şunu da belirtelim ki, o dönemde kullanılmakta olan i'câz terminolojisine göre, Eş'arî kelâmcıları "nazm" sözcüğünü "sözcük düzeni" anlamında algılamakta, Mu'tezile kelâmcıları aynı anlamda "fesâhat" sözcüğünü tercih etmişlerdir. Bu nedenden ötürü her iki sözcüğün Eş'arî ve Mu'tezile kelâmcıları tarafından kullanımı anlam yönünden değişkenlik gösterir.

Hicrî IV. asırda edebî eleştiri ile belâgat, i'câz hedefine ulaşabilmek için birbiriyle içiçe hareket etmiştir. IV. ve V. hicrî asırlar boyunca aynı zamanda mukayeseli şiir eleştirileri de görülmektedir. Bu karşılaştırmalı çalışmaların temelinde şiir ile veznin belâgat özellikleri, nazm ile nesir söylemi arasındaki fark, karşılıklı iki şair tarafından kullanılan belâgat unsurları ve bazı şairlerin yaptıkları belâgat ve üslûp yanlışlarının sorgulanması yatmaktadır. Hicrî V. asrın ikinci yarısından itibaren Arap belâgati çalışmalarında bir başka tarihsel süreç gündeme gelmiştir. Arap dil bilimleri tarihinde ilk kez 'ilmu'l-beyân disipliniyle birlikte, 'ilmu'l-me'ânî adı verilen "anlamsal söz dizimi kuramı" ortaya çıkmıştır. Bu kuram, bir yandan söz dizimi ile belâgat arasında, diğer yandan da, yine söz dizimi ile işlevsellik arasında bir köprü kuran ve gramer esasına dayanan bir anlayışın ürünüdür. Daha sonraki aşamalarda, 'ilmu'l-me'ânî kuramı ve 'ilmu'l-beyân disiplini pratiğe dönüştürülerek Kur'ânî söylem üzerine uygulanmıştır. VI. hicrî asırdan başlayarak günümüze kadar ise, Arap belâgat biliminde bir donukluk süreci egemen olmuştur. Bu sürecin ilk zamanlarında özet (telhîs), yorum (şerh) hâşiye ve ta'lîka türü orijinal olmayan eski çalışmaların tekrar ele alındığı açıklama türünden eserler kaleme alınmıştır.

KUR'ÂN EKSENLİ BELÂGAT KURAMLARI

İslâmî literatürde "i'câzu'l-Kur'ân" (عَجَازُ الْقُرْآن) olarak ifade edilen Kur'ân'ın edebî yönünün mucize

⁵ Mu'tezile mezhebi, itikadî meselelerin yorumunda akla ve iradeye öncelik veren bir kelâm mezhebidir. Kurucusu Vâsıl b. Atâ(öl.131/748)'dir. Daha geniş bilgi için bkz. Çelebi, İlyas, "Mu'tezile", DİA, İstanbul 2006, XXXI, 391-401.

⁶ Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (öl.324/936) tarafından kurulan kelâm ekolü ve itikadî mezheptir. Daha geniş bilgi için bkz. Yavuz, Yusuf Şevki, "Eş'ariyye", DİA, İstanbul 1995, XI, 447-455.

⁷ Bu terim hakkında ayrıca bkz. Matlûb, Matlûb, Ahmed, Mu'cemu'l-mustalahâtü'l-belâgiyye ve tatavvuruhâ, (2.bsk.), Mektebetu Lubnân, Beyrut 1996, s. 146-148; Yavuz, Yusuf Şevki, "İ'câzü'l-Kur'ân", DİA, İstanbul 2000, XXI, 403-406.

olduğu ve böyle bir metni insanoğlunun yapmaya gücünün yetmeyeceği inancı, temelini yine bizzât Kur'an'dan alan belâgatle ilgili bir olgudur. Çünkü Kur'an'da bu konuya temas eden çeşitli âyetler yer almaktadır.⁸ İ'câzu'l-Kur'an meselesi üzerinde sahâbe ve tâbiîn dönemlerinde pek fazla durulmamış olsa da, daha sonraları Arapların bilim, felsefe, edebiyat, kültür ve medeniyet bakımından olgunlaşmaları ve İslâmî ilimlerin teşekkülü aşamalarında özellikle kelâm ilmi bağlamında çeşitli görüş ayrılıkları meydana gelmiştir. İlk başlarda ortaya atılan sarfe tezine karşı, bir anti tez olarak nazm kuramı ileri sürülmüş ve *İ'câzu'l-Kur'an* isimli eserler kaleme alınmıştır. Ayrıca bu dönemde, kelâm ve belâgat bilimlerinin disiplinler arası bir işbirliğine de yöneldikleri gözlemlenmektedir.

2.1. SARFE KURAMI⁹

Kur'an'ın edebî yönünün mucize olduğu (i'câzu'l-Kur'an) anlayışına bir yorum olarak ortaya çıkan bu düşünce, "aslında Kur'an'ın, insanlar tarafından üretilebilecek bir metin olduğu, fakat buna, Allahu Teâlâ'nın izin vermediği" şeklindeki bir yoruma dayanmaktadır. Bu görüş yüzünden, İslâm bilginleri iki farklı gruba ayrılmıştır:

1) Klasik Görüşü Savunan Bilginler: Kur'an benzeri bir metni oluşturmaya insan kudretinin yetmeyeceğini ve Kur'an'ın cümle yapısı, üslûp, söz sanatları, fesâhat ve belâgat unsurları bakımından insanoğlunun erişemeyeceği bir düzeyde olduğunu savunmaktadırlar. İnsanoğluna yaratılıştan böyle bir kabiliyetin verilmediği ve insanın bu konuda yetersiz kaldığı inancındadırlar. Bu görüş mensuplarının dayanakları, Kur'an'daki "De ki: Andolsun, insanlar ve cinler bu Kur'an'ın bir benzerini getirmek üzere toplansalar ve birbirlerine de destek olsalar, yine onun benzerini getiremezler."¹⁰ âyetidir.

2) Sarfe Kuramını Savunan Bilginler: Bilgi ve donanım itibarıyla, normal şartlarda insanoğlunun da Kur'an benzeri bir metin oluşturma kabiliyetine sahip olduğunu, fakat Allahu Teâlâ'nın bunu yasakladığı ve insanları böyle bir şey yapmaktan men

ettiği için, insanların buna güç yetiremedikleri düşüncesindedirler. Kelâm literatüründe bu görüş "sarfe" (الصَّرْفَةُ) adı verilmektedir. Dilde "engellemek, yönünü değiştirmek; yıldız"¹¹ anlamlarına gelen bu sözcük, bir kelâm terimi olarak, "Allahu Teâlâ'nın, belâgat yönünden insanları engelleyerek Kur'an'a benzer bir metin meydana getirmelerine izin vermemesi" anlamındadır. Bu görüşü savunan kelâm bilginleri, "eğer bu engelleme olmasaydı, fesâhat ve belâgati iyi olan bir Arap da Kur'an'a eşdeğer bir söz söyleyebilirdi" iddiasındadırlar. Bu düşüncenin amacı, Kur'an'ın söz söyleme tekniği açısından insanın gücünün yetmediği bir metin olmadığı, ancak Allahu Teâlâ'nın bu konuda insana kısıtlama getirip, yeteneklerine rezerve koyduğu için bunu insanların yapmasının imkansız olduğu tezine dayanır.

Sarfe kavramını ilk ortaya atan kişi, en-Nazzâm lakabıyla tanınan Basralı bilgin İbrâhîm b. Seyyâr b. Hânî' (öl.221/ 835)'dir.¹² O, bu kavramı önce kelâm bilimine özgü bir problem şeklinde tartışmaya açmış, fakat ortada Kur'an'ın i'câzı söz konusu olduğu için sarfe kavramı hakkında ileri sürülen görüşler belâgat bilimini de yakından ilgilendirmiştir. en-Nazzâm, Mu'tezile mezhebine mensup bir kelâm bilginidir. Dinî bilgilerini çocukluk ve ilk gençlik dönemlerinde, Mu'tezile mezhebinin önde gelen isimlerinden olan dayısı Ebu'l-Huzeyl el-'Allâf'tan almış, daha sonra da ondan ayrılarak kendi lakabına nisbetle "en-Nazzâmiyye" adı verilen bir ekol kurmuştur.¹³ Ancak, en-Nazzâm görüşlerini daha geniş kitlelere yayma fırsatı bulamadan çok erken denilebilecek bir çağda, 36 yaşında vefat etmiştir. Aynı zamanda en-Nazzâm, Arap belâgat biliminin öncüsü olarak tanımladığımız el-Câhiz'in (öl.225/868) de hocasıdır.¹⁴

¹¹ el-Cevherî, İsmâ'il b. Hammâd, es-Sihâh tâcu'l-luga ve sıhâhi'l-'Arabiyye, (thk. Ahmed 'Abdu'l-Gafûr 'Abbâd), (3. bsk.), Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1404/1984, IV, 1385; İbn Fâris, Muçmelu'l-luga, s. 427.

¹² Bâhâzık, 'Umer Muhammed 'Umer, Şerhu Risâleti beyâni i'câ-zi'l-Kur'an, Dâru'l-Me'mûn li'l-Turâs, Dimaşk 1416/1995, s. 31.

¹³ Bu ekol hakkında bkz. eş-Şehrîstânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. 'Abdu'l-Kerîm, el-Milel ve'n-nihal, (thk. Emir 'Ali Mehna-'Ali Hasen Fâ'ûr), (3. bsk.), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1993/1414, I, 67-74.

¹⁴ Nazzâm'ın hayatı hakkında daha geniş bilgi için bkz. el-Bagdâdî, 'Abdu'l-Kâhîr b. Tâhîr, el-Fark beyne'l-fırak, (thk. İhyâ'u't-Turâsi'l-'Arabî Komisyonu), Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut 1978, s. 270; İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, (thk. İbrâhîm Ramadân), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1415/1994, s. 211; el-Hatîbu'l-Bagdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. 'Ali, Târihu Bağdâd, (thk. Beşâr 'Avvâd Ma'rûf), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1422/2001, VI, 623-624; ez-Ziriklî, Hayru'd-dîn, el-A'lâm, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 2002, I, 43; Çelebi, İlyas, "Nazzâm", DİA, İstanbul 2006, XXXII, 466-469.

⁸ Bkz. el-Bakara 2/23-24; Yûnus 10/37-39; Hûd 11/13; el-İsrâ' 17/ 86-88.

⁹ Sarfe kuramı hakkında ayrıca bkz. el-Merâgî, Ebu'l-Vefâ Mustafa, 'Ulûmu'l-belâga: el-Beyân ve'l-me'ânî ve'l-bed'î, Dâru'l-Kalem, Beyrut ts. s. 7-8.

¹⁰ el-İsrâ' 17/88.

en-Nazzâm, eski Hint felsefesine dair kitaplar incelemiş ve bu eserlerden edindiği bilgileri Mu'tezile mezhebinin görüşlerine katmıştır. en-Nazzâm'a göre, Araplar Allahu Teâla tarafından engellenmemiş olsalardı belâgat, fesâhat ve nazm yönünden Kur'an'daki sûrelere benzer metinler meydana getirebilirlerdi.¹⁵ Aslında en-Nazzâm, Kur'an'ın, Allahu Teâlâ'nın sözü olmadığı şeklinde bir imâda bulunmaktadır. Bunun nedeni, Kur'an hakkındaki görüşlerini öldürülme korkusundan dolayı açıkça ifade edemeyişidir. en-Nazzâm'ın görüşüne katılan bilginlerin başlıcaları, Hişâm b. 'Amr el-Fûtî,¹⁶ 'Îsâ b. Subh Ebû Mûsâ el-Murdar,¹⁷ Ebû İshâk en-Nusaybî¹⁸ gibi Mu'tezile mezhebi mensuplarıdır. en-Nazzâm diğer mezheplerden kendisine taraftar bulamamıştır.

Sarfe meselesinde görüş ayrılığına yol açan asıl problemi şu soruyla özetleyebiliriz: "*İcâz bakımından Kur'an, kendi özü itibariyle bir mucize midir?*" veya başka bir deyişle, "*Kur'an, kendi özünden kaynaklanmayan dışsal bir etkiden dolayı, benzeri meydana getirilemeyen bir kitap hâline mi konulmuştur?*" Burada şunu da belirtmek yerinde olur ki, Kur'an'la ilgili bu tartışmaların temelinde daha önce Mu'tezile mezhebinin "Kur'an yaratıcıdır" şeklindeki görüşünün tesiri vardır. Çünkü Mu'tezile bilginleri tarafından, Kur'an bir dogma olmaktan çıkarılıp, eleştiri zeminine çekilmiş ve Kur'an'la ilgili önceki inançlar sorgulanmıştır.

Ancak en-Nazzâm'ın savunduğu sarfe kavramı, Araplar arasında daha önce bilinen bir olgu değildir. Onun, bu görüşü Hint kültüründen esinlenerek İslâm inancına uyarladığı kanaati daha mantıklı bir açıklama olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, en-Nazzâm ilk gençlik döneminde eski Hint inanışlarına yakın düşünceleri olan ve "Su-

mâmiyye"¹⁹ adı verilen bir topluluğun içinde yaşamış, onların kültürünü öğrenmiş ve Brahmanizm'e ilgi duymaya başlamıştır.²⁰ Dolayısıyla, o topluluğun inançlarından etkilenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu durum, tarihsel süreçte Hint felsefesinin İslâmî bilimlere ve Arap belâgat bilimine olan etkisinin gözlemlenmesi bakımından da oldukça önemlidir.

2.2. NAZM KURAMI VE İLĞİ KURAMI

Belâgat, etkili ve güzel bir söylemin kendi bağlamıyla uyum içinde olmasıdır. Bundan dolayı, "مُطَابَقَةُ الْكَلَامِ لِمُقْتَضَى الْحَالِ مَعَ فَصَاحَتِهِ" "Sözün, düzgün olmasıyla birlikte durumun gereğine uyum sağlamasıdır"²¹ şeklinde klâsik bir tanımlama yapılır. Aslında böylesi bir tanımlamada anlatılmak istenen standart, söylemin en üst düzeyidir ve sözcüklerin seçimi ile birlikte onların cümle içinde yerli yerince dizilmesi esasına dayanır. Arap belâgat bilimcileri, "nazm"²² (النَّظْم) adını verdikleri sözcüklerin diziliş sisteminin, belâgatin ana konularından birini oluşturduğunu ifade ederler.

Söylemin güzelliği (حُسْنُ الْكَلَامِ / جَمَالُ الْكَلَامِ); sözün, muhatabın davranışı üzerindeki etkisiyle kendini gösterir. Bu yüzden belâgat, üslûbun anlamını da ele alır. Çünkü onun ana temalarından biri, etkileyici söylem özelliğinin belirgin bir durum kazanmasıdır. Böylece belâgat ve nazm, tıpkı bir madeni paranın birer yüzü hâline gelir.

Nazm terimi, ilk olarak Eş'arî ekolü tarafından, Mu'tezile mezhebi bilginlerine karşı yapılan kelâmî tartışmalarda kullanılmıştır. Mu'tezile bilginleri ise, nazm sözcüğüyle eş anlamlı olarak fesâhat sözcüğünü tercih etmişlerdir. Gerek nazm, gerekse fesâhat sözcükleri, Kur'an'ın eşsiz, benzersiz ve taklit edilemez üslûbunu ifade etmek adına, icâz kavramına gönderme yaparak ortaya konulmuştur. Nazm, tutarlı bir şekilde sözcükleri kullanabilme-

¹⁵ eş-Şehristânî, a.g.e., I, 70-71.

¹⁶ Aslen Basralıdır, Bağdat'ta yaşamış ve Abbasi halifesi Me'mûn'la dostluk kurarak onun desteğini almıştır. Mu'tezile mezhebinin altıncı tabakasındandır. Bu mezhebin Hişâmiyye ekolünün kurucusudur. 226/844 yılında ölmüştür. Bkz. İbnu'l-Murtadâ, Ahmed b. Yahya, Tabakâtü'l-Mu'tezile, (thk. Susanna Diwald Wilzer), Dâru'l-Mektebeti'l-Hayat, Beyrut 1961, s. 69.

¹⁷ "en-Nâsik" (çok ibadet eden) lakabıyla tanınır. Bişr b. Mu'temir'in öğrencisidir. Bağdat'taki Mu'tezile mezhebi mensuplarının lideriydi. 226/844 yılında Bağdat'ta ölmüştür. Hayatı hakkında bkz. İbnu'l-Murtadâ, a.g.e., s. 70.

¹⁸ Mutezile mezhebinin on birinci tabakasındandır. Nübüvvetin (peygamberliğin) tümünden de şüphe eden bir anlayışa sahipti. Bkz. et-Tevhidî, Ebû Hâyyân, el-İmtâ' ve'l-mu'âne, (thk. Ahmed Emin v.d.), Lecnetu't-Telif ve't-Terceme ve'n-Neşr, Kahire 1939, I, 141.

¹⁹ Sumâmiyye mezhebi hakkında daha geniş bilgi için bkz. eş-Şehristânî, a.g.e., I, 84.

²⁰ el-Bagdâdî, a.g.e., s. 128-150.

²¹ el-Hâşimî, Ahmed, Cevâhiru'l-belâga, Kahraman Yayınları, İstanbul 1984, s. 32-33.

²² Nazm sözcüğü, "dizmek, sıralamak" anlamındadır. Bkz. el-Firûzâbâdî, Mecdu'd-dîn Muhammed b. Ya'kûb, el-Kâmûsu'l-muhit, Dâru'l-Cil, Beyrut 1371/1952, IV, 182-183; İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlu'd-dîn Muhammed, Lisânu'l-'Arab, Dâru Sâdir, Beyrut 1375/1956, XII, 578-579; el-Cevherî, a.g.e., V, 2041; İbn Fâris, el-Mekâyis fi'l-luga, s. 1034.

nin ve sözcükler arasında anlamsal bir âhenk yaratılmasının önemli bir kriteridir. Ancak bu şekilde, verilmek istenen mesaj, muhataba doğru olarak yansır ve muhâtap tarafından algılanır. Bundan dolayı nazm, genel anlamda belâgat çalışmalarının, özel anlamda da i'câz kavramının, olmazsa olmaz bir ön koşuludur.

el-Câhiz, İbn Kuteybe, Kudâme b. Ca'fer (öl.337/948) gibi belâgat bilginleri hem nazm'a, hem de nazmın iletişimdeki önemine ve etkili söylemdeki rolüne ilgi göstermişlerdir. Onlara göre nazm, sözcükler ve anlamları arasında âhenği temsil eder. Örneğin, İbn Kuteybe'ye göre, Arapçadaki nazm kavramı, sözcüklerin cümleyi oluştururken içine konuldukları kalıp anlamına gelmektedir.²³ Başka bir deyişle nazm, sözcüklerin formüle edilmesi ve eksiksiz bir şekilde birbirleriyle kaynaştırılmasıdır. Böylece, sözcüklerle onların anlamları arasında bir âhenk oluşur, uyumsuzluk ve laf kalabalığı olmaksızın her iki öge de doğal bir akıcılık kazanır. Düzgün ve iyi yapılandırılmış bir nazmı sağlayan sözcük ve onun anlamı arasındaki ilişkiye er-Rummanî de ilgi duyar. Hatta bu görüşe el-Câhiz ve er-Rummânî, sözün telaffuz bozukluğundan arındırılması, tercihen kendi içinde tutarlı ve telaffuzunun yeterince kolay olması gerektiğini de ilave ederler.

Sözcük ve onun anlamını dikkate alan görüşler, gramercilerden ziyade belâgat bilimciler tarafından dile getirilmiştir. Örneğin, el-Hattâbî (öl.388/998), i'câz olgusunu, gramere uygunluk ve anlam probleminin yanısıra nazma da dayandırır.²⁴ el-Hattâbî'ye göre, nazmın en anlamlı özelliklerinden biri, lafzın bağlamla uyumlu olması ve hem muhâtabın durumunun, hem de psikolojik arka planın göz önünde bulundurulmasıdır. Böylece, el-Hattâbî daha sonraları belâgat biliminde «'ilmu'l-me'ânî» olarak tanımlanan nazm sisteminin kuramsal taslağına dikkat çekmektedir. el-Hattâbî'nin bakış açısına göre, bir söz veya onun anlamı, düzgün bir nazm sistemi olmaksızın dilsel ve iletişimsel bir değer taşımaz. Çünkü nazm, sözcüklerin anlamlarıyla etkileşim içinde oldukları bir çerçe-

vedir. el-'Askeri (öl.395/1004), sözcükle anlamı arasındaki âhenği de bu işin içine katar. Bu durumu el-'Askeri'nin, el-Câhiz, İbn Kuteybe ve el-Hattâbî'den etkilendiği şeklinde de yorumlayabiliriz. el-Bâkîllânî (öl.403/1012)'de ise, sözcük, nazmın önemli bir bileşenidir ve anlamı yönlendiren kuvvet olarak kabul edilir. O, bir sözün fesâhatinin, yalnızca sözcüklere bağlı olmayıp, aynı zamanda nazımla da ilgili olduğunu ifade eder.²⁵ Kendisinden önceki belâgat bilimciler gibi, el-Bâkîllânî de hem sözcük, hem de onun anlamını eşit değerde tutar. Sözcüğü, anlamı taşıyan bir araba olarak görür, yani asıl amaç anlamın açıklığa kavuşturulmasıdır. el-Bâkîllânî, bir sözdeki sözcük düzeninin muhâtabın zihnindeki anlamsal sıralamayı yansıtması konusunda, el-Hattâbî ile aynı görüşü paylaşır. Bu noktadan hareketle, belâgat araştırmalarında “muhâtab (söz söyleyen kimse) ile, muhâtabın (kendisine söz söylenen kimse) psikolojik ve ideolojik durumu” önem kazanır.

'Abdu'l-Cebbâr el-Esedâbâdî (öl.415/1024), el-Hattâbî'nin görüşlerine büyük ilgi gösterir ve Arapçadaki nazm sistemine katkılarda bulunur. Nazmın kaliteli olabilmesi için söz dizimi (nahv) kurallarına sıkı sıkıya bağlı kalınmasının gerektiğine temas eder. Ona göre; sözcük, delâlet ettiği anlamı ve pratik bir işlevi icra eder. Cümle içinde sözcüğün yeri değiştiğinde, onun iletişimsel işlevi de değişmiş olur.²⁶ Sonraki dönemde, 'Abdu'l-Kâhîr el-Curcânî (öl.471/1078) kendi nazım teorisini²⁷ el-Hattâbî'nin görüşlerini esas alarak çok daha kapsamlı bir şekilde biçimlendirmiştir.²⁸ el-Curcânî, *Delâ'ilü'l-i'câz* adlı eserinde, söylemin etkili olup olmamasının nazma dayandığını, Kur'an'ın i'câzının da nazmından kaynaklandığını ileri sürer.²⁹ Aynı zamanda O, bir sözün etkili olma özelliğinin lafızdan çok anlamla ilişkili olduğu görüşündedir.³⁰ el-Curcânî'ye göre

²³ el-Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed, *I'câzu'l-Kur'an*, (nşr. Muhammed Şerif Sukker), Dâru İhyâ'ül-'Ulûm, Beyrut 1411/1990, s. 368.

²⁴ el-Esedâbâdî, el-Kâdî Ebu'l-Hasen 'Abdu'l-Cebbâr, *el-Muğnî fi evbâbi't-tevhîd ve'l-adl*, (thk. Mahmûd Muhammed el-Hudayrî), Kahire 1963, V, 26-30.

²⁵ 'Abdu'l-Kâhîr el-Curcânî'nin nazım teorisi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Kınar, Kadir, "Abdulkahir el-Curcânî'nin Nazım Teorisi", Sakarya Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2006, XIII, 65-101.

²⁶ Konu hakkında bkz. el-Curcânî, 'Abdu'l-Kâhîr, *Delâ'ilü'l-i'câz*, (nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir), (3.bsk.), Matba'atu'l-Medenî, Kahire 1413/1992, s. 49-54.

²⁷ a.e., s. 60.

²⁸ a.e., s. 49; Konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Şensoy, Sedat, *Abdülkahir el-Curcânî'de Anlam Problemi*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Marmara Ü. SBE, İstanbul 2001.

²³ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullah, eş-Şi'ru ve's-su'arâ', (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Dâru'l-Me'ârif, Kahire 1982, I, 68.

²⁴ Bâhâzîk, a.g.e., s. 35-37; 40; 42-43.

nazm, sözü, hem gramer temelli ve hem de gramer yönünden kabul edilebilir bir hâle getirmeyi amaçlar. Bununla birlikte, gramer kurallarından haberdar olmamızı sağlar ve bu kurallardan sapmamızı önler. Onun nazm anlayışı, Arapçadaki anlamsal söz diziminin kuramsal bir çerçeve içerisinde doğuşuna işaret etmektedir. el-Curcânî'nin gerek nazm konusundaki ve gerekse sözcükle, bu sözcüğün anlamı arasındaki ilişkiye dair yaklaşımları, ez-Zemahşerî (öl.538/1143), er-Râzî (öl.606/ 1209) ve el-Kazvinî (öl.739/1338) gibi kendinden sonra gelen belâgat bilimciler tarafından da benimsenir. Hatta bir başka belâgat bilimcisi İbn Raşîk el-Kayravânî (öl.463/1070), sözcük ve onun iletişimsel anlamına ilgi göstererek, sözcüğü bedene, anlamı da bu bedenin içindeki ruha benzetir.³¹ O, sözcükle anlam arasında çok güçlü bir ilişki olduğu görüşündedir. Aynı düşünceleri İbn Sinân el-Hafâcî (öl.466/1073)'de de görmemiz mümkündür.³²

'Abdu'l-Kâhir el-Curcânî'nin belâgat bilimine nazm eksenli yaklaşımını ise kısaca şöyle özetleyebiliriz:

1) Nazm,³³ fesâhatin göstergesidir ve fesâhat, ne nazmın, ne de onun anlam veya lafızlarının bir özelliğidir.

el-Curcânî, cümle düzeyinde belâgate yaklaşmakla birlikte, sözcük düzeyini de tümüyle boşlamaz. O, belâgat özelliklerini sözcüklere mal eder. Sözcüğü estetik bakışın bir aracı olarak görür. Aynı zamanda, anlamsal belirsizliğin, düzgün bir nazma zarar verebileceği görüşünü de kabul eder.

2) Anlam, fesâhat ya da etkin bir üslûpla ilgili olmaktan öte, nazma bağlıdır.

3) İfadenin bağlamı, en önemli ve belirleyici öğedir.

4) Muhâtabın ruh hâli ve düşünce yapısı göz önüne alınmalıdır. Çünkü, üç ayrı muhâtap çeşidi vardır: Konu hakkında hiç bilgi sahibi olmayan, konu hakkında tereddüt içinde olan ve konuyu inkâr eden.

5) Üslûpsal akıcılık ve tesir, mecâz ve kinâye benzeri belâgat özellikleri ifade eden bireysel sözcüklerin kullanımının ötesinde, nazma ve cümle yapısının özel düzenlenmesine dayanır.

'Abdu'l-Kâhir el-Curcânî, 'ilmu'l-beyân ve ilmu'l-me'ânî disiplinlerinin kurucusu ve bu disiplinlere kuramsal nihaî çerçevesini kazandıran kişidir. Ancak el-Curcânî, bu disiplinleri "'ilmu'l-beyân" ve "ilmu'l-me'ânî" şeklinde adlandırmıştır. Onun izinde giden bir başka belâgat bilgini ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf* adlı eserinde el-Curcânî'nin belâgat kuramlarını pratiğe dönüştürmüş ve sözünü ettiğimiz iki farklı disipline bilinen isimlerini vermiştir.

Modern dilbilim çalışmalarına baktığımızda, 'Abdu'l-Kâhir el-Curcânî'nin nazm kuramının, çağdaş bilim adamları Dan Sperber³⁴ ve Deirdre Wilson³⁵ tarafından geliştirilen "*ilgi*" kuramına (Relevance Theory) temel teşkil ettiğini söylememiz mümkündür. "İlgi kuramı", konuşma eyleminin biçimini ve ifadenin ana açıklaması üzerine yaptığı etkiyi konu alır. Başka bir deyişle, konuşma eyleminin farklı anlatımsal kalıpları, farklı anlatımsal davranışlara ve bağlamsal göstergelere yol açar.³⁶ İlgi kuramına (Relevance Theory) göre, cümleyi oluşturan sözcüklerin sıralaması veya bu sözcüklerden birine yapılan fonetik vurgu, cümlenin genel anlamı üzerinde etki sahibidir. Ayrıca, muhâtabın; cümleye odaklanması, cümle içindeki sözcükleri biliş düzeyi, cümlenin tümüne yönelik algısı belâgati (retoriği) olumlu veya olumsuz etkileyen unsurlardır.

Yukarıdaki bilgiler doğrultusunda şu tespiti yapabiliriz: XX. yüzyılda Batılı dil bilimcilerin orijinal görüş diye sundukları retorik ve lingüistik kuramlar, aslında bin yıl kadar önce Müslüman dilbilimciler tarafından, Arap dili çerçevesinde ortaya atılmış, tartışılmış ve kaleme alınmıştır.

³¹ el-Kayrevânî, İbn Raşîk, el-Umde fi mehasini's-ş-i'r ve âdâbih, (thk. Muhammed Karkazân), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1408/1988, I, 426.

³² el-Hafâcî, İbn Sinân, Sirru'l-fesâha, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1402/1982, s. 234-235.

³³ Nazm sözcüğünden kastımız, sözcük düzeni veya başka bir deyişle sözcüklerin cümle içindeki sıralanış şeklidir.

³⁴ Çağdaş Fransız antropolog ve dilbilimcilerindendir. Hâlen Fransız Ulusal Bilim Araştırma Merkezi'nin (CNRS) müdürüdür.

³⁵ Çağdaş İngiliz dilbilimcisidir. Ses bilimi üzerine araştırmalarıyla tanınmıştır. Hâlen, College London'da öğretim üyesidir.

³⁶ Bkz. Sperber, Dan-Wilson, Deirdre, "Relevance Theory" Handbook of Pragmatics, (editör: G. Ward and L. Horn), Blackwell, Oxford 2004, s. 607-632.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Belâgat bilimi; edebiyata hizmet etmekle birlikte, bunun yanı sıra, İslâmî bilimlerin ayrılmaz bir parçasıdır. Çünkü Kur'ân'ın i'câz boyutu, özellikle belâgat bilimiyle açıklanabilecek bir olgudur. İşte bu yüzden, İslâmî bilimler arasında, belâgat bilimine yer verilmesi büyük önem arzeder.

Günümüz ilâhiyat fakültelerinde Temel İslâm Bilimleri Bölümüne bağlı olan Arap Dili ve Belâgati anabilim dalları, sadece "Arapça" yönüyle ele alınmakta ve bu anabilim dallarının "belâgat" yönü yeterince akademik düzeyli çalışmalara konu olmamaktadır. Oysa belâgat; tıpkı tefsir, hadis, tasavvuf, İslâm hukuku v.b. gibi bir bilim dalıdır ve bunun da ötesinde, Kur'ân'ın mucizevîliği iddiası-

nın en önemli ispat araçlarından. "Arap dili ve belâgati" anabilim dallarını, "Arapça"dan ibaret saymak ve yalnızca Arapça öğretimi üzerinde yoğunlaşmak, Kur'ân'ın en önemli yönünü görmezden gelmektir. Eski din bilginleri, "Kur'ân mucizedir" derken, bu ifadeyle Kur'ân'ın, hem lafzî, hem de anlamsal yönüne işaret etmektedirler. Çünkü Kur'ânî söylem; sıradan bir sözel anlatım olmanın dışında, sözcüklerin seçimi, kullanımı, durum ile örtüşmesi, bağlam içindeki konumu, anlam derinliği, anlam çeşitliliği ve söz sanatları açısından mutlaka incelenmesi gereken bir bilimsel alandır. Bu nedenledir ki, belâgat bilimine, hem ilâhiyat öğretimi müfredatında önem verilmeli, hem de bu bilim, akademik çalışmalara konu edilmelidir.

KAYNAKÇA

- el-Bagdâdî, 'Abdu'l-Kâhir b. Tâhir, el-Fark beyne'l-firak, (thk. İhyâ'u't-Turâsî'l-'Arabî Komisyonu), Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, Beyrut 1978.
- Bâhâzîk, 'Umer Muhammed 'Umer, Şerhu Risâleti beyânî i'câ- zi'l-Kur'ân, Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, Dimâşk 1416/1995.
- el-Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed, İ'câzu'l-Kur'ân, (nşr. Muhammed Şerîf Sukker), Dâru İhyâ'il-'Ulûm, Beyrut 1411/1990.
- el-Cevherî, İsmâ'îl b. Hammâd, es-Sihâh tâcu'l-luga ve sıhâhî'l-'Arabîyye, I-VI, (thk. Ahmed 'Abdu'l-Gafîr 'Abbâd), (3. bsk.), Dâru'l-İlm li'l-Melâ'în, Beyrut 1404/1984.
- el-Curcânî, 'Abdu'l-Kâhir, Delâ'ilü'l-i'câz, (nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir), (3. bsk.), Matba'atu'l-Medenî, Kahire 1413/1992.
- Çelebi, İlyas, "Mu'tezile", DİA, İstanbul 2006, XXXI, 391-401.
- ....., "Nazzâm", DİA, İstanbul 2006, XXXII, 466-469.
- el-Esedâbâdî, el-Kâdî Ebu'l-Hasen 'Abdu'l-Cebbâr, el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl, (thk. Mahmûd Muhammed el-Hudayrî), I-V, Kahire 1963.
- el-Fîrûzâbâdî, Mecdu'd-dîn Muhammed b. Ya'kûb, el-Kâmûsu'l-muhîd, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1371/1952.
- Hacimüftüoğlu, Nasrullah, İ'câz ve Belâgat Deyimleri, Ekev Yayınları, Erzurum 2001.
- el-Hafâcî, İbn Sinân, Sirru'l-fesâha, Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut 1402/1982.
- el-Hâşimî, Ahmed, Cevâhiru'l-belâga, Kahraman Yayınları, İstanbul 1984.
- el-Hatîbu'l-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî, Târihu Bağdâd, (thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf), Dâru'l-Garbî'l-İslâmî, Beyrut 1422/2001.
- İbnu'l-Esîr, Diyâ'u'd-dîn, el-Meselu's-sâ'ir fi edebî'l-kâtibi ve's-şâ'ir, Nehdatu Mısır, Kahire 1983.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed, Muçmelu'l-luga, (thk. Şehâbu'd-dîn Ebû 'Amr), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1414/1994.
- ....., el-Makâyis fi'l-luga, (thk. Şehâbu'd-dîn Ebû 'Amr), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1415/1994.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdu'llah, eş-Şîru ve's-su'arâ, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Dâru'l-Me'ârif, Kahire 1982.
- ....., Te'vîlu muşkîli'l-Kur'ân, (2. bsk), Dâru't-Turâs, Kahire 1393/1973.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlu'd-dîn Muhammed, Lisânu'l-'Arab, I-XV, Dâru Sâdir-Dâru Beyrut, Beyrut 1375/1956.
- İbnu'l-Murtadâ, Ahmed b. Yahya, Tabakâtu'l-Mu'tezile, (thk. Susanna Diwald Wilzer), Dâru'l-Mektebeti'l-Hayat, Beyrut 1961.
- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, (thk. İbrâhîm Ramadân), Dâru'l-Ma'rîfe, Beyrut 1415/1994.
- Kâtipoğlu, Hasan – Çağrıncı, Mustafa, "İshak b. Huneyn", DİA, İstanbul 2000, XII, 534.
- el-Kayrevânî, İbn Raşîk, el-Umde fi mehasini's-şî'r ve âdâbih, I-II, (thk. Muhammed Karkazân), Dâru'l-Ma'rîfe, Beyrut 1408/1988.
- Kınar, Kadir, "Abdülkahir el-Cürcânî'nin Nazm Teorisi", Sakarya Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2006, XIII, s. 65-101.
- Kızıklı, Zafer, Arap Dilinde Belâgat Bilimi, Ankara 2008, s.23-26; s. 77-89.
- Matlûb, Ahmed, Mu'cemu'l-mustalahâtî'l-belâgiyye ve tatavvuruhâ, (2.bsk.), Mektebetu Lubnân, Beyrut 1996.
- el-Merâgî, Ebu'l-Vefâ Mustafa, 'Ulûmu'l-belâga: el-Beyân ve'l-me'ânî ve'l-bedî', Beyrut ts., Dâru'l-Kalem.
- Sezgin, Fuad, Târihu't-turâsî'l-'Arabî, (Ar. çev. Mahmud Fehmi Hicazi), Riyad 1411/ 1991.
- Sperber, Dan – Wilson, Deirdre, "Relevance Theory" Handbook of Pragmatics, (editör: G. Ward and L. Horn), Blackwell, Oxford 2004.
- eş-Şehrîstânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. 'Abdu'l-Kerîm, el-Milel ve'n-nihal, (thk. Emîr 'Ali Mehnâ-'Ali Hasen Fâ'ûr), (3. bsk), Dâru'l-Ma'rîfe, Beyrut 1993/1414.
- Şensoy, Sedat, Abdülkahir el-Cürcânî'de Anlam Problemi, (Yayımlanmamış doktora tezi), Marmara Ü. SBE, İstanbul 2001.
- et-Tevhîdî, Ebû Hâyyân, el-İmtâ' ve'l-mu'ânese, (thk. Ahmed Emîn v.d.), Lecnetu't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, Kahire 1939.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Eş'ariyye", DİA, İstanbul 1995, XI, 447-455.
- ....., "İ'câzü'l-Kur'ân", DİA, İstanbul 2000, XXI, 403-406.
- ez-Zirikî, Hayru'd-dîn, el-A'lâm, I-VIII, Dâru'l-İlm li'l-Melâ'în, Beyrut 2002.